

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 8/9

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 11/12

Видавництво М. П. Коць
Київ–Нью-Йорк
2004

Ігор ГИРИЧ (Київ)

**ЖУРБА О. І. СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
АРХЕОГРАФІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ПРОЦЕС
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – XIX СТОЛІТТЯ. –
ДНІПРОПЕТРОВСЬК, 2003. – 314 с.**

Тема, обрана О. Журбою для своєї праці, безумовно, актуальна й важлива, проте спосіб постановки проблеми і її розв'язання викликає суперечливі почуття.

Найбільший недолік автора – його концепція, історіософська складова роботи, теоретична частина книги, від чого вдалі місця праці опиняються на другому плані.

1. О. Журба відмовляється від української історіографічної традиції розглядати національну історіографію кінця XVIII – початку XIX ст. в контексті складання власне національної української історіографії й пропонує повернутися до термінології, яка була відкинута ще наприкінці XIX ст. М. Грушевським та його школою. Отже, з легкої руки автора знову мають повертатися на сторінки сучасної наукової літератури терміни “малороси” (с. 30), “слобожани”, “новороси”, “южнороси”, “подоляни”, “волиняки” та ін., бо нібито такою була національна самоідентифікація нашої еліти до середини XIX ст. Автор наполягає на розмежуванні термінів “Україна” й “Малоросія” для того періоду, хоч не лише для нас, але й для будь-якої європейської історіографії є аксіоматичним ретрансляція сучасної назви нації на увесь період її історичного розвитку.

Якби за рецептом О. І. Журби пішли, скажімо, французи, тоді б майже до кінця XIX ст. їм би довелося користуватися стосовно більшості населення Франції етнічними “провансальці”, “бургундці”, “гасконці” і т. д. У Польщі ще сто років тому просте населення південного сходу називало себе мазурами, говорячи, що поляки живуть у містах. Але не знайдеться жодного серйозного польського дослідника, який би на цій підставі розмежував мазурів і поляків.

Уводячи таку норму, автор прирікає, можливо поза власним бажанням, себе і своїх симпатиків на цілковитий термінологічний хаос. Зрештою, говорячи про початок XIX ст. ми кажемо, що тоді були українці з автономістичною свідомістю. “Малоросійство” О. Мартоса, А. Чепи, В. Капніста, Ф. Туманського, якщо розглядати його як духовну залежність від Російської метрополії, було незмірно меншим, ніж, скажімо, у діячів кінця XIX ст. – А. Стороженка, Ф. Ніколайчика та ін., бо ментальна різниця людності

української та російської територій тоді була набагато різкіше виражена. Якщо Ф. Туманський наприкінці XVIII ст. клопочеться про відкриття у Глухові філії Петербурзької академії наук, то Андрій Стороженко через сто років очолює київських чорносотенців-великодержавників. Він навпаки духовне життя України хотів зробити “філією” московсько-петербурзького культурного простору.

2. Другою особливістю теоретичних висновків праці О. Журби є регіоналізм, поняття так само хибно витлумачене автором. Говорячи про те що, Україна склала історичні регіони: Малоросія (чому не Гетьманщина?), Слобожанщина і Новоросія (російське визначення, яке, до речі, включало землі сучасної Російської Федерації від Дону до Новоросійська й Сочі), автор наполягає на тому, що в сенсі ментальності еліти це були окремі території, які включали місцевий територіальний патріотизм й протиставляли себе сусідові. Теза більше ніж сумнівна. Та й сам автор собі ж суперечить, пишучи, що для слобожан інтерес Малоросії стояв на першому місці. Дійсно, знайти різнобіжність у сприйнятті свого минулого між елітою Слобідської України й Малоросії є справою непростою. Серед документів, скажімо, що надсилав І. Квітка до І. Тимковського (с. 281–299), сто відсотків стосується історії Малоросії-України. Більше того, І. Квітка тотожно сприймає Малоросію та Україну, говорячи в короткій записці про історію Малоросії, що після 1686 р. пройшов кордон по Дніпру, який розділив обидві України. Так само в листах Ейлера до Ф. Туманського перший постійно вживає термін Україна стосовно в тому числі й Гетьманщини (с. 57–59), а автор далі вперто пише про “малороса” Ф. Туманського і “Малоросію” – у межах історичної Гетьманщини. Якщо вже так послідовно стояти за нав’язаною у XIX ст. російською термінологією українських земель, то тоді треба й Правобережну Україну називати “Юго-Западним краєм”, а Галичину за аналогією “Małopolska wschodnia”, Закарпаття – “Підкарпатською Руссю” і т. д.

Взагалі, регіоналізм авторові необхідний, щоб обґрунтувати історіографічний провінційний відтинок, який нібито, за автором, має бути віднесений як одне з відгалужень загальноросійської історіографії. Автор виступає у вступі за “наднаціональний” підхід у дослідках над археографією та історіописанням кінця XVIII – початку XIX ст., пише про “взаємоперетікання” української в російську історіографію.

Не треба лякатися, що українці XVIII–XIX ст. писали російською мовою і друкувалися у російських часописах та виданнях. У тодішній Україні інакше вони не могли чинити. Зрештою й поляки в XIX ст. мали російськомовні журнали в Петербурзі, а також друкувалися у німецькомовних виданнях Пруссії та Сілезії. Чехи своє відродження почали так само з німецької мови. Проте ні поляки, ні чехи не кажуть про “наднаціональний” підхід (с. 29).

Якщо тогочасний український автор за об’єкт дослідження обрав Україну (Малоросію) – це вже само собою свідчило про його настрої та, часто,

самоідентифікацію. Зрештою, не виходили у той час історії, скажімо, Тульщини або Калужчини – окремих російських регіонів. Немає у російських регіонів аналогу “Історії Русів”.

Регіоналізм за О. Журбою щось зовсім інше від розуміння регіоналізму за В. Антоновичем і М. Грушевським. Автор намагається протиставитися їхнім поглядам, хоч насправді ні один, ні другий не були проти регіоналізму в межах звичайно української території. Пригадаймо обласні дисертації учнів В. Антоновича, які досліджували землі українських князівств Княжої доби, або порайонні дослідження Історичної секції М. Грушевського та його чудової книжки “Київ та його околиці в історії та пам’ятках”, “Чернігів і Чернігівщина” і ін.

3. Треба також визнати, що праця О. Журби, її змістова частина не відповідають зазначеній на обкладинці темі. Про становлення української археографії як процесу, у якому брали участь усі регіони України, а не лише Лівобережна Україна, у праці майже нічого немає. Власне, це книга нарисів про три постаті в українській історіографії та археографії – Ф. Туманського, І. Квітку, Г. Розанова й харківські журнали початку XIX ст. Не відзначені й хронологічні межі – хоч схоже, автор завершує етап становлення серединою XIX ст., коли розпочала діяльність Київська археографічна комісія. У такому разі не можна було обмежуватися лише персоналістичними нарисами про фігури, які не визначали цю добу. Не можна було обмежуватися й територією Слобожанщини та Гетьманщини, а принаймні хоч захопити Київ, де у 20 – 30-х роках працював Євгеній Болховітінов, Іриней Фальковський та ін. Описи Софійського собору та Печерської Лаври Болховітінова – одні з найкращих археографічних праць початку XIX ст.

Зрештою, у цей час у Києві працював і Максим Берлінський, який вивчав історію Києва. У 20 – 40-і роки вже видавалися праці з історіописання М. Максимовича, М. Костомарова, М. Маркевича, (описи Київської губернії і міста за сприяння губернатора І. Фундуклея).

Та й лівобережна археографія неможлива без аналізу праць А. Шафонського, А. Чепи, І. Срезневського та ін. Власне, до книжки О. Журби більше підходила б назва, скажімо, “Українська археографія Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. на прикладі діяльності Ф. Туманського, І. Квітки, Г. Розанова” або “Нариси з історії української археографії (Ф. Туманський, І. Квітка, Г. Розанов)” і т. п.

4. Згідно зі своєю концепцією, автор вдається до підтасовки історіографічних публікацій. Так, автор, скажімо, пише, ніби О. Оглоблин критикував М. Грушевського за погляд, що українська історіографія кінця XVIII – початку XIX ст. – це процес національного відродження (с. 25). Насправді, у відомій статті в “Українському історичному” О. Оглоблин доповнює М. Грушевського, розглядаючи XIX ст. під кутом зору економічного життя. Та й його праця “Люди старої України” – розвиває такий погляд М. Грушевського, знаходячи український патріотизм у тих людей Гетьманщини, яким відмовлялося в національних симпатіях нашою історіографією кінця XIX ст.

5. Автор висловлює захоплення з приводу зарахування деякими російськими істориками М. Грушевського, В. Антоновича та М. Костомарова до представників “русской исторической мысли” (с. 33), що, очевидно, треба розуміти так, що й ми, скажімо, С. Соловйова або В. Ключевського маємо долучати до української історичної думки. Якщо слідувати за адептами подібних теорій, то виходить повна нісенітниця. У такому разі львівську школу М. Грушевського можна взагалі вважати за австрійську історичну думку, а українських істориків Львова 20-х років ХХ ст. – польськими на підставі належності Галичини Польській державі.

Власне, це все потрібно авторові для закликати розглядати українську історіографію та археографію передкириломефодіївського періоду як складову частину російської історіографії та археографії. Наочні підстави для цього нібито маємо: 1) належність тодішніх російських істориків до російського культурного кола; 2) співпраця в московських та петербурзьких виданнях й наукових інституціях з російськими вченими; 3) відсутність, принаймні в офіційних писаннях, самостійницького сентименту щодо українського минулого; 4) подекуди возвеличення імперського панування над колишньою Гетьманщиною; 5) превальювання російської термінології – вживання терміну “Малоросія” замість “Україна”.

Між тим, справа стоїть значно складніше. Нашадки козацької старшини, роблячи добру кар’єру в Петербурзі, в душі залишалися українськими автономістами-сепаратистами. В. Капніст, наприклад, був одним із зачинателів російського письменства й поезії і разом з тим їздив до Пруссії зондувати ґрунт для підтримки української фронди проти Росії. Інший письменник, С. Наріжний, писав російською й разом з тим, за спогадами сучасників, ненавидів російську політику щодо України. Історик О. Мартос зробив чудову військову кар’єру, але боготворив чин Івана Мазепи. О. Безбородько був канцлером Російської імперії й водночас належав до новгород-сіверського гуртка автономістів. Ф. Туманський також був з кола тих людей і вочевидь поділяв автономістичні переконання.

Виникає питання, чи варто нам розчиняти цих та інших людей в загальноімперському морі, чи краще виділити їх у річищі окремої історіографії? При першому підході ми втрачаємо цілий пласт нашої питомої культури. При другому ми зберігаємо великий потужний український світ, що був притлумлений загальноімперською асимілятивно-інкорпоративною уніфікацією. Власне, деякою мірою цей світ відкрив нам у своїх дослідженнях О. Оглоблин. Зірками першої величини у ньому стають брати Полетики й О. Лобисевич. Для тих українців, представників козацької нації, першотвором, ідейним кермом була “Історія Русів” – її вже ніяк не можна вважати ані позанаціональним твором, ані твором російської теоретичної думки.

З іншого боку, це, звичайно, зовсім не означає, що ми не повинні вивчати історіографічного й археографічного доробку істориків Росії, які студіювали українське минуле, таких, як, скажімо, архієпископ Гавриїл (Розанов). Між тим, О. Журба багато разів згадує про сучасних істориків, які ніби

цікавляться лише національно-визвольним дискурсом. Насправді доробок того ж арх. Гавриїла вивчав у свій час історик, який належав до чільних представників української історіографії 10 – 20-х років ХХ ст. – В. Біднов. А істориків Гетьманщини докладно досліджував інший провідний історик – О. Оглоблин. Ми ж, зрештою, орієнтуємося на кращі традиції й на кращих істориків, а не на тих, хто свідомо звужує дослідницьку базу української історії.

Якщо ж казати про фактографічну вартість дослідження, то безперечно цінність мають історіографічно-археографічні нариси про діяльність Ф. Туманського, І. Квітки, Г. Розанова. Дбайливо зібрані автором описи публікацій, передруковані рукописи, листи тощо. Причому використано не лише українські архівосховища, а й збірки Москви та Петербурга. Зваженими й такими, що не викликають заперечення, є оціночні висновки О. Журби щодо місця перелічених істориків в історіографічному та археографічному процесах окресленого періоду. Характеристика їх автором, як істориків-аматорів, цілком відображає науковий рівень їхніх праць. Можна цілком погодитися з О. Журбою, що стосовно цих постатей неможливо розділити археографію від власне історіописання, і потрібно розглядати їх у взаємному переплетенні.